

“Jadni Turci čekaju da što pametno čuju od derviša, a bedni i udruženi Hristijani od kaluđera. No što će im ovi kazati, kad nigde ništa drugo pod nebom ne znadu, nego: daj milostinju, daj sve, što god imaš, a ti umiri od gladi, i mrzi i proklinji sve ljude na svetu, koji tvoje vere i zakona nisu” (Obradović, 1788).

“Pošto u Turskoj državna (muslomanska) vera predstavlja i zasebnu civilizaciju, rascep je po verama u Turskoj veći no po narodnostima, i pošto vere jedna drugu ne trpe i isključuju više no što je to slučaj sa narodnostima, ni carstvo, toga radi, nikako ne može da dođe do zajedničke kakve god osnove za sve svoje podanike. Iz toga su, u staro vreme, tekle avtonomne povlastice za vere, koje su bile uzrok te su se u Turskoj više no i na kom drugom mestu, narodnosti tako reći pretopile u vere svojih vernih” (Novaković, 1906).

Razlika između jezičkog i verskog koncepta (a oba se u osnovi pozivaju na istoriju), jeste razlika između razumevanja nacije dva različita intelektualna centra: građanskog (sekularnog) i verskog. Jezički koncept nastao je u krilu građanske inteligencije i oslanjao se na srednjoevropske tokove u koncipiranju nacije 19. veka. Nasuprot tome, verski koncept potenciran je u krilu crkve koja je težila identifikaciji vere i nacije. A kako je crkvena hijerarhija preko nižeg sveštenstva bila bliža širokim slojevima stanovništva, ova identifikacija je učenjem prenošena i na njih. Budući da je u prednacionalnoj fazi u narodnim slojevima identitet išao preko distinkcije hrišćani–muslimani, i identifikacija vere i nacije u nacionalnoj fazi lako je prihvatana.

Religiozna pripadnost, u zavisnosti od vremena koje čini njen okvir, imala je različito značenje. Do 19. veka ona je činila osnovu individualnog i grupnog identiteta i do diferenciranja nacija na južnoslovenskom prostoru nije nosila sadržinu regionalne ekskluzivnosti. Tek od nastanka modernog pojma nacije i intelektualnih pokušaja njihove diferencijacije, ona stiče ekskluzivni karakter i stvara primarno crkveni identitet. U meri u kojoj je sama Srpska pravoslavna crkva podrazumevala sopstvenu ekskluzivnost, i identitet koji su sticali njeni pripadnici određivan je istim okvirima.

Tokom proteklih sto godina, identifikacija srpstva i pravoslavlja, tj. vere i nacije, u različitim periodima, naročito (realno ili prividno) “opasnim” po naciju, dovođena je do apsoluta. Za veliki broj autora srpstvo i pravoslavlje su bili sinonimi, pa su pisali o “srpskom pravoslavnom narodu”, o “srpskoj pravoslavnoj narodnoj individualnosti”, o veri koja oličava “u sebi i pojam narodnosti”. Unutar ove identifikacije, pitanje koje je okupiralo najveću pažnju odnosilo se na prednost u čvrstini uverenja, a glasilo je: da li je vera očuvala naciju ili je nacija očuvala pravoslavlje? U većini teorijskih razmatranja ovog pitanja išlo se srednjim putem, pa su uloga crkvene autonomije u tursko doba i pokreti naroda za slobodu toliko preplitani da se išlo sve do izgrađivanja uverenja o njihovoj organskoj vezi u kojoj je “crkva postala narod, a narod crkva”, odnosno, u kojoj je pravoslavlje “ovaploćenje” nacionalno-državne tradicije. Isticao se poseban nacionalni značaj pravoslavlja, “koga nema kozmopolitsko katoličanstvo i koje, zbog toga, nikad ne bi moglo predstavljati onu visoku kombinaciju, koju narod vulgarno zove srpskom verom, a koja u stvari znači jedno srpsko pravoslavlje”, odnosno, da se kosovski junaci nisu borili za “veru religije, nego za veru svoje nacije”, kao i da je “naša rasa” očuvala i katoličanstvo i pravoslavlje, “ali katoličanstvo nije očuvalo Hrvatima ono, što je Srbima očuvalo pravoslavlje” (Čorović, 1920). Apsolutizacija odnosa vere i nacije često je, međutim, ostavljala bez odgovora pitanje šta je očuvalo “naciju” u vreme odsustva crkvene autonomije. Tako ni Tihomir Đorđević – koji je, inače, postojanje crkvene autonomije pod Turcima smatrao presudnim za očuvanje “pune srpske nacionalne svesti”, iako je primećivao da je narod njenim gubitkom ostao potpuno nezaštićen i da se “samo blagodareći jačini svoje moralne i životne snage” održao “u svojoj nacionalnoj svesti” – nije odgovarao na pitanje šta je bilo u osnovi te snage (Đorđević, 1929). Samo u periodu potpunog odvajanja crkve i države, u vreme dominacije komunističke ideologije, prednost su dobijali nacionalni pokreti nad institucijom crkve, uz eksplicitno objašnjenje da “nije srpska crkva očuvala srpski narod u tursko doba, nego je srpski narod iskoristio srpsku crkvu kao autonomnu crkvenopolitičku ustanovu” u svojoj borbi za odbranu narodne individualnosti (Čubrilo, 1958).

Drugo pitanje, koje je često okupiralo pažnju u kontekstu identifikacije vere i nacije, odnosilo se na utvrđivanje suštinske razlike između pravoslavlja i katoličanstva. Tumačilo se da katoličanstvo nije pobedilo istočnu crkvu zato “što su nosilac ove bili Slaveni” i zato što je pravoslavlje vera “koja se može složiti sa čistinom duše i srca karaktera slavenskih naroda”, odnosno da su katoličanstvo primila slovenska plemena “koja nisu imala dovoljno jake osobine slavenske, koja su bila rastrojena”, dok je “vera pravoslavna skladnija sa karakterom slovenskim i s napretkom čovečanstva, pa naposljetku i sa zdravim razumom” (Pašić, 1880–ih). Davala se prednost narodnoj crkvi nad “nenarodnom ili internacionalnom crkvom” (Episkop Nikolaj, 1935), ili je pravoslavlje apsolutizovano i na višem nivou, to jest, na primeru odnosa vere i slovenstva, pa su katolički Sloveni doživljavani kao “deformacija”, jer su slovenstvo i katoličanstvo “međusobno protivurečni”, nasuprot pravoslavnim Slovenima koje “vezuje pravoslavlje većma nego i krv slovenska” (Dučić, 1942).

Prirodno je da je identifikacija vere i nacije bila dominantna u krilu crkve sa pokrićem u jevanđelju – “sam Spasitelj je zapovedio apostolima Svojim: idite i naučite sve narode” – što je nadgrađeno uverenjem da “u žalosnoj zabludi žive oni naši ljudi, koji misle, da je odvajanje nacionalizma od vere, i države od crkve, rezultat nekog ‘progresu’” (Episkop Nikolaj, 1935). Sličan stav podržavao je i značajan deo svetovnih intelektualaca prepoznajući u “svetosavskoj narodnoj crkvi” osnovne elemente srpske narodne zajednice, ili slikovito, u uverenju da je pravoslavlje proželo “celog srpskog čoveka”, pa je svetosavska crkva “izraz srpskog narodnog duha” sa kojim je srasla i van kojeg “tako reći i ne postoji” (Velmar Janković, 1938).

Komunistička ideologija sa svojom ateističkom sadržinom davala je novi smisao definisanju nacije, pa je i potisnula tendenciju njene identifikacije sa verom. Iz tog perioda su i teze da “Pravoslavna crkva nije bila jedina snaga ni jedini čuvar etničkih osobina i posebnosti srpskog naroda, pa ni jedina komponenta u procesu formiranja srpske nacije” sa plediranjem da se njen značaj “ne sme potcenjivati niti precenjivati, a najmanje idealizovati” (Vlahović, 1979). Tek sredinom 80-ih, sa